

Rozdział I

Krzyszyna Łopata

HISTORIA POLSKICH STUDENCKICH KOŁ CHEMIKÓW

1. PIERWSZE STUDENCKIE STOWARZYSZENIA I KOŁA NAUKOWE

W historii stowarzyszeń studenckich wyróżnić można trzy okresy: przed pierwszą wojną światową, międzywojenny i po drugiej wojnie światowej. W każdym z tych okresów powstanie i formy działania stowarzyszeń i koł naukowych zależały od stosunków politycznych i społecznych w kraju.

Przed pierwszą wojną światową, w Polsce podzielonej między trzech zaborców, jedynie w zaborze austriackim dzięki przyznanej przez cesarza Franciszka Józefa I w 1867 roku autonomii mogły działać spolonizowane uczelnie wyższe w Krakowie i we Lwowie.

Studenckie stowarzyszenia zaczęły powstawać w XIX wieku. Najpierw były to organizacje ogólnostudenckie mające na celu przede wszystkim wzajemną pomoc materialną, skąd wzięła się też ich nazwa „Bratnia Pomoc”. Powołano także stowarzyszenia, które zajmowały się działalnością kulturalną i oświatową; nazywano je „Czytelniami Akademickimi”. Później zaczęły powstawać koła naukowe. Za najstarsze w Polsce studenckie koło naukowe uważa się Towarzystwo Biblioteki Słuchaczy Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego założone w 1851 roku. W 1885 roku powstało Kółko Filologiczne, a w 1886 Koło Geografów. W następnych latach liczba tego typu stowarzyszeń bardzo wzrosła. Powstały: Koło Estetyków (1887), Koło Literacko-Filologiczne (1888), Koło Historyków (1891), Kółko Matematyczno-Fizyczne (1893), Koło Rolników Wszechnicy Jagiellońskiej (1894), Koło Przyrodników (1895), Koło Filozoficzne (1900) i wiele innych¹.

W drugiej połowie XIX wieku, w Krakowie istniało stowarzyszenie spełniające pewne funkcje naukowego koła chemików. Było to Towarzystwo Biblioteki Uczniów Nauk Matematyczno-Przyrodniczych przy Uniwersytecie Jagiellońskim. *Ze Statutu*, opatrzonego datą 25 marca 1876 roku², można dowiedzieć się, że towarzystwo dzieliło się na dwie Sekcje: Matematyczną i Przyrodniczą, a celem działalności towarzystwa było

¹ *Młodzież akademicka*, [w:] *Kronika UJ 1864–1889* broszura.

² Arch. UJ. syg. WF II 495 Stowarzyszenia Studenckie.

I. Zarządzenia, okólniki, rodzaj dotacji (1881–1934).

II. Stowarzyszenia międzywydziałowe:

a. Bratnia Pomoc (dawniej Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Uczniów UJ 1866–1945),

b. Czytelnia Akademicka (1867–1884),

c. Bursa Akademicka (1905–1919).

III. Stowarzyszenia studentów Wydziału Filozoficznego:

c. Koło Chemików (1904–1939).

„dostarczanie studentom dzieł treści matematycznej i przyrodniczej”. Kuratorem towarzystwa był profesor chemii Emilian Czyrniański. Wśród podpisów członków założycieli figuruje podpis Karola Trochanowskiego, chemika, późniejszego asystenta Karola Olszewskiego³.

Pierwsze studenckie koło naukowe chemików pod nazwą Kółko Chemików Towarzystwa Bratniej Pomocy Słuchaczy Politechniki we Lwowie powstało w 1903 roku. W roku 1907/1908 liczyło około setki członków. Kółko Chemików Uczniów Uniwersytetu Jagiellońskiego powstało jako drugie w kolejności, w 1904 roku. W roku 1907 zostało założone Kółko Chemików Czytelni Akademickiej Uniwersytetu Lwowskiego i początkowo liczyło 30 członków. W roku 1908 powołano do życia Kółko Chemików przy Polskiej Czytelni Akademickiej w Karlsruhe. W chwili założenia do kółka należało 19 członków. Być może, że istniały jeszcze jakieś koła naukowe w uczelniach szwajcarskich, gdyż w tym neutralnym kraju studiowało bardzo wielu Polaków, a szczególnie na uczelni we Fryburgu. Wiadomo na przykład, że Tadeusz Estreicher po przyjeździe do Fryburga w 1906 roku, wraz z działalnością naukową wiążącą się z funkcją profesora chemii nieorganicznej i ogólnej na Wydziale Nauk Przyrodniczych i kierownika II Zakładu Chemicznego na tamtejszym uniwersytecie, rozpoczął także działalność społeczną⁴. Uważał za swój naturalny obowiązek niesienie pomocy studentom Polakom i kolonii polskiej w Szwajcarii. Zajmował kierownicze stanowisko w Bratniej Pomocy i dbał o rozwój Czytelni Polskiej. Dla finansowego poparcia tych instytucji organizował liczne imprezy, jak koncerty, występy teatru amatorskiego oraz odczyty. Nic nie wiadomo jednak o tworzeniu stowarzyszeń naukowych przez Polaków – studentów Uniwersytetu we Fryburgu.

2. DZIAŁALNOŚĆ KÓŁ CHEMICZNYCH W OKRESIE PRZED PIERWSZĄ WOJNĄ ŚWIATOWĄ

Możliwość zrzeszania się studentów w koła naukowe było określone uchwałą Senatu uczelni. W zaborze austriackim senaty akademickie opierały się na rozporządzeniach ministerstwa z 1849 roku oraz 1868 roku⁵. Opiekę nad stowarzyszeniem młodzieży sprawował w imieniu Senatu rektor lub kurator mianowany przez Senat. Szczegółowe przepisy informowały o prawach i obowiązkach Kuratora. Początkowo w skład zarządu wchodził: prezes (zwany w niektórych uczelniach przewodniczącym), jego zastępca, sekretarz, skarbnik i bibliotekarz. Prezes oraz członkowie zarządu byli odpowiedzialni za przestrzeganie przepisów oraz statutu (każdorazowo zatwierdzanego przez Senat)⁶.

³ Arch. UJ. syg. S II 762 Koła Naukowe Wydziału Filozoficznego:

c. Koło Chemików 1904–1939.

⁴ J. Kamecki, *Profesor dr Tadeusz Estreicher (1871–1952). Uczony i człowiek*, Roczniki Chemii 4, 1952, s. 704.

⁵ *Statuta Stowarzyszeń Uczniów Uniwersytetu Jagiellońskiego*, [w:] *Zbiór ustaw uniwersyteckich, które uczniowie c. k. Uniwersytetów otrzymują przy imatrykulacji z dodaniem niektórych ustaw i przepisów uzupełniających*, Wyd. Uniw. Jag., Kraków 1889.

⁶ *Statuty Stowarzyszeń Uczniów Uniw. Jag.*, [w:] *Zbiór ustaw uniwersyteckich...*, Wyd. Uniw. Jag., Kraków 1900.

Od początku powstania naukowych kół chemicznych ustalił się pewien model ich działania, który obowiązywał nie tylko w okresie przed pierwszą wojną światową, lecz także w okresie międzywojennym. Do najważniejszych zadań kół chemicznych należało tworzenie bibliotek⁷. We wszystkich sprawozdaniach z działalności kół biblioteki wymieniane są na pierwszym miejscu. Wiadomo na przykład, że Biblioteka Koła na Politechnice Lwowskiej w roku akademickim 1908/1909 liczyła 252 tomy. Drugą ważną działalnością w pracy kół były zebrania naukowe. Częstość spotkań była różna, w zależności od programów studiów; na wspomnianej Politechnice Lwowskiej w roku akademickim 1908/1909 odbyło się 6 odczytów. Tematyka spotkań była różnorodna, na przykład: „Analiza ciał organicznych”, „Ciało słodkie” itp. Koło na Uniwersytecie Lwowskim w pierwszym roku swego istnienia, tzn. w 1907/1908, odbyło 9 posiedzeń. Tematem jednego z odczytów była „Historia chemii”, a inne spotkanie poświęcone było 111. rocznicy rozpoczęcia wykładów z chemii przez Jędrzeja Śniadeckiego w Akademii Wileńskiej.

Jeszcze jedną ważną działalnością kół były sklepiki, zwane także „kramami”, ze sprzętem laboratoryjnym. Laboratoria, z powodu małych dotacji ze strony ministerstw, pod względem sprzętu, szkła i odczynników były bardzo ubogie. Każdy ze studentów, po niskiej cenie mógł nabyć lub wypożyczyć potrzebną mu aparaturę lub szkło laboratoryjne. „Chemik Polski” w roku 1909 w tomie IX na s. 68 pisał: „trudno wyobrazić sobie normalną pracę w laboratorium bez pomocy kramu”.

Inną formą działalności kół naukowych chemików były wycieczki do zakładów produkcyjnych: gazowni, rafinerii, browarów, farbiarni itp., które miały na celu pogłębić wiadomości studentów. Ważnym zadaniem Koła Chemików Politechniki Lwowskiej były starania o uzyskanie praktyk wakacyjnych. Wiadomo na przykład, że w roku 1908 tylko trzy zakłady przemysłowe wyraziły zgodę na takie praktyki: Gazownia Miejska we Lwowie, Huta Cynku w Krzu i Rafineria Nafty w Drohobyczu. Problem praktyk i następnie pracy po ukończeniu studiów nie był łatwy, dlatego też Zgromadzenie Koła Chemików Politechniki Lwowskiej 16 listopada 1908 roku wystosowało do przemysłowców Królestwa i Galicji apel o przyjmowanie studentów na praktyki wakacyjne oraz o posady.

Bardzo ważnym zadaniem stojącym przed kołami była działalność związana ze zdobywaniem funduszy na zakup książek do biblioteki, wydawanie skryptów, udzielanie pożyczek potrzebującym studentom, dofinansowanie do wycieczek i bezpłatnych praktyk przemysłowych oraz prowadzenie kursów. Dotacje uczelni dla kół naukowych były niewielkie i na ogół nieregularne. Największe dochody uzyskiwały koła ze sprzedaży skryptów wydawanych we własnym zakresie. Dość duże dochody uzyskiwano z urządzanych przez koła zabaw i bali karnawałowych oraz niewielkie z działalności sklepików.

3. KOŁA NAUKOWE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

W niepodległym państwie tylko Kraków i Lwów były dobrze przygotowane do odegrania roli polskich ośrodków akademickich. W Warszawie należało spolonizować szkolnictwo wyższe, w Poznaniu i Wilnie pracę trzeba było zacząć od podstaw. W okresie mię-

⁷ Z. Wojtaszek, *Szkic do historii polskich studenckich kół chemików*, Zesz. Nauk. UJ, Prace Chem., z. 26, 1981, s. 7.

dzywojennym tylko w wyżej wymienionych pięciu ośrodkach nauczano chemii i prowadzono badania naukowe: w Warszawie na Uniwersytecie, Politechnice i Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, w Krakowie na Uniwersytecie i w Akademii Górniczej oraz Szkole Przemysłowej, we Lwowie na Uniwersytecie Jana Kazimierza i Politechnice oraz w Akademii Medycyny Weterynaryjnej, w Wilnie na Uniwersytecie im. Stefana Batorego oraz w Poznaniu na Uniwersytecie. Pewną działalność w zakresie chemii prowadziła także Wolna Wszechnica Polska, prywatna wyższa szkoła utworzona w Warszawie w latach 1918–1919 i mająca od roku 1927 swoją filię w Łodzi.

Studenckie koła chemików istniały w okresie międzywojennym na wszystkich uniwersytetach, na których wykładano chemię, oraz na obu politechnikach. Z końcem lat trzydziestych obok studenckich kół chemików powstały koła zrzeszające tylko Żydów. Takie koło powstało przy Stowarzyszeniu Żydowskim „Ognisko” i nosiło nazwę Żydowskie Koło Chemików i Farmaceutów. Grupowało studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego i współzawodniczyło z Kołem Chemików. Podobne koło powstało również w Wilnie. Chemicy studiujący na Wolnej Wszechnicy należeli do Koła Przyrodników.

Ze wzrostem liczby studentów studiujących chemię wzrastała liczba członków naukowych kół chemicznych. I tak na przykład na UJ, w roku 1929 – roku największej świetności w działalności koła – liczyło ono 222 członków⁸.

Kuratorami kół byli: na Uniwersytecie im. Jana Kazimierza we Lwowie – prof. Stanisław Tołłoczko, na Uniwersytecie Warszawskim – prof. Wiktor Lampe, na Uniwersytecie w Wilnie – prof. Witold Kraszewski i prof. Antoni Zygmund (matematyk, kurator Żydowskiego Koła Chemików).

W okresie międzywojennym obowiązywał podobny model organizacji kół jak przed pierwszą wojną światową. Aktyw stanowili prezes, wiceprezes, sekretarz, skarbnik oraz bibliotekarz. Zarząd poszerzył jednak swój skład o kierowników Sekcji, na przykład Naukowej, Handlowej, Wydawniczej, Praktyk i Posad, Towarzyskiej, Wycieczkowej itp. Działała także Komisja Rewizyjna i Sąd Koleżeński.

W związku z galopującą dewaluacją, jaka trwała przez kilka lat po pierwszej wojnie światowej, prezesi i skarbnicy musieli myśleć, co zrobić, by utrzymać majątek koła, organizacje studenckie były bowiem wówczas bardzo samodzielne i fundusze, jakie posiadały, były przez nie wypracowane.

W okresie międzywojennym powstał Związek Kół Chemicznych Studentów Wyższych Uczelni w Polsce. Związek co roku urządzał zjazdy. Odbłyły się one w Warszawie, Wilnie i Poznaniu. Jedną z najważniejszych spraw, którą zajmował się związek, było zdobywanie miejsc na praktyki studenckie. Związek miał zbierać wszystkie informacje o zgłoszonych praktykach, a następnie rozdzielać je między uczelnie. Ponieważ praktyki na politechnikach były obowiązkowe, a na uniwersytetach tylko pożądane, zatem Koła Chemików na politechnikach większość praktyk chciały zabrać dla swoich studentów. Było to powodem konfliktu, w wyniku którego Koło Chemików UJ w roku 1929 wystąpiło ze związku i później przysyłało tylko obserwatorów na zjazdy. Istnieją pewne przesłanki, że Zarząd Kół Chemicznych wydawał czasopismo „Kwartalnik Chemiczny”. Związek uległ rozwiązaniu około 1933 roku. Zaproponowano, by majątek likwidowanego związku przejęło Polskie Towarzystwo Chemiczne, z którym związek zaczynał nawiązywać współpracę, a PTCh kontynuowało ją już z poszczególnymi kołami. W dokumentach PTCh można znaleźć informację o przyzna-

⁸ G. Schöpp, M. Szuwalski, *Rys historyczny Kół Chemików Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, Nakładem Koła Chemików S.U.J., Kraków 1934, s. 21.

niu dotacji kołom studenckim. Studenci brali także udział w zjazdach towarzystwa. W latach trzydziestych rozważana była sprawa przynależności studentów do organizacji i wreszcie w roku 1935 Zarząd PTCh postanowił, że studentów należących do kół chemicznych można przyjąć do towarzystwa jako członków nadzwyczajnych, przy czym składka członkowska miała wynosić 6 zł rocznie. W Zarządzie PTCh znajdują się listy studentów Koła Studentów Politechniki Warszawskiej, Stowarzyszenia Matematyków i Przyrodników Wolnej Wszechnicy Polskiej i Koła Chemików Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, przyjętych na członków Polskiego Towarzystwa Chemicznego.

4. KOŁA CHEMICZNE PO DRUGIEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po zakończeniu drugiej wojny światowej przystąpiono do odbudowy, a następnie szerokiej rozbudowy polskiego szkolnictwa, instytucji naukowych i przemysłu. Działo się to w nowych granicach państwa i nowych warunkach polityczno-społecznych. W pierwszych latach powojennych reaktywowano stare koła chemików, a w nowych ośrodkach powstawały nowe koła.

27 października 1946 roku w Łodzi utworzono Komitet Studenckich Kół Chemicznych. W zjeździe uczestniczyli przedstawiciele 11 istniejących wówczas kół w następujących uniwersytetach: Jagiellońskim, Warszawskim, Łódzkim, Poznańskim, Toruńskim, Lubelskim oraz politechnikach: Łódzkiej, Śląskiej, Gdańskiej i Warszawskiej, a także Uniwersytecie i Politechnice Wrocławskiej, które to uczelnie miały wówczas wspólny Wydział Chemiczny. Utworzono 7 sekcji, których prowadzenie zlecono poszczególnym kołom. Sekcje były następujące: Finansowo-Gospodarcza, Redakcyjna, Wydawnicza, Literatury Naukowej, Praktyk, Zdrowia oraz Sekretariat Ogólny.

Komitet Kół Studenckich zorganizował jeszcze dwa Zjazdy Plenarne w 1947 roku w Krakowie i Poznaniu. Na tym ostatnim wybrano Prezydium Komitetu Kół Chemicznych. W styczniu 1947 roku komitet zaczął wydawać czasopismo „Wiadomości Chemiczne”. Czasopismo to było bardzo dobrze redagowane, a ciekawe artykuły informowały o najnowszych postępach nauki, co w pewnym stopniu przyczyniło się do nadrobienia zaległości nauki polskiej, spowodowanych okresem wojennym. „Wiadomościom Chemicznym” patronowała prof. Alicja Dorabalska, a redaktorem był Henryk Buchowski, późniejszy profesor Politechniki Warszawskiej. Pierwsze pięć numerów zredagowano w Łodzi, następne zeszyty wychodziły we Wrocławiu, a od września 1949 roku (zeszyt 9) „Wiadomości Chemiczne” przestały być organem Komitetu Kół Chemicznych i stały się organem PTCh.

Nie tylko komitet, lecz także poszczególne koła prowadziły ożywioną działalność wydawniczą. Wydawano skrypty, które uzupełniały dotkliwe braki w zakresie podręczników. Niektóre z nich doczekały się wielu wydań, jak np. *Chemia organiczna* Jana Moszewa i *Analiza jakościowa* Stefanii Witekowej. Tłumaczono najlepsze wówczas podręczniki do *Chemii nieorganicznej* A.F. Hollemana oraz *Chemii fizycznej* H. Ulicha. Opracowano także skrypty z chemii analitycznej na podstawie podręcznika F.P. Treadwella. Sekcje Naukowe Kół Chemicznych organizowały, tak jak i w okresach poprzednich, odczyty, repetytoria i kursy. Zebrania odbywały się bardzo często, nadrabiano zaległości spowodowane wojną. Nowością były odczyty popularnonaukowe organizowane przez Młodzieżowe Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego (OMTUR).

Pierwszy Zjazd Naukowy Komitetu Studenckich Kół Chemicznych odbył się w Gliwicach w 1949 roku. Na zjeździe tym trzy referaty wygłosili profesorowie: W. Świętosławski, J. Suszko, A. Zmaczyński, jeden referat wygłosił dr J. Bursztyn z Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego, 19 referatów zaś wygłosili przedstawiciele kół chemicznych, m.in. H. Buchowski, Z. Grabowski, A. Górski, J. Wróbel, R. Pampuch. Niektóre z referatów opublikowano później w „Wiadomościach Chemicznych”.

Charakterystyczna dla okresu powojennego była działalność Sekcji Zdrowia. Sekcja ta starała się o dodatkowe przydziały żywności dla chemików, czyniła także starania o miejsca w domach wypoczynkowych. W wyniku tych działań powstał Dom Chemika Studentów Uniwersytetu Łódzkiego w Zachełmiu koło Jeleniej Góry.

Inna działalność kół chemicznych to akcje, które miały na celu budowę lub odbudowę laboratoriów chemicznych na powstających lub reaktywujących się wydziałach chemii. Ponieważ państwo nie miało pieniędzy na inwestycje, pomoc młodzieży była bardzo potrzebna. Duże osiągnięcia w tym zakresie miały Koła Chemików Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie oraz Politechniki Śląskiej. W tej ostatniej uczelni Koło Chemików prowadziło także akcję mającą na celu przygotowanie mieszkań dla studentów chemii.

Działały także Sekcje: Handlowa, Wycieczkowa, Towarzyska oraz Praktyk, która dysponowała praktykami krajowymi i zagranicznymi.

Liczebność kół w latach czterdziestych była bardzo duża, na przykład Koło Chemików przy Politechnice Śląskiej w 1947 roku liczyło 530 członków.

Pod koniec lat czterdziestych opracowano nowe struktury organizacyjne ruchu młodzieżowego, które nie przewidywały istnienia kół naukowych. Centralizowano wszystkie organizacje i podporządkowano je organizacjom politycznym. Działalność kół uległa silnym ograniczeniom, a w roku 1950 rozwiązano je.

Po roku 1956 reaktywowano Naukowe Koła Chemików w nowej formie, odmiennej od tej, która istniała przez blisko 50 lat. Do lat pięćdziesiątych działalność kół charakteryzowała różnorodność spraw, którymi się zajmowały, a w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych sprowadzała się przede wszystkim do działalności naukowej i towarzyskiej. Należy przyznać, że jednak w porównaniu z ubiegłym okresem studenci mieli o wiele więcej możliwości prowadzenia w kołach autentycznej pracy badawczej. Organizowano obozy i sesje naukowe, prowadzono badania, wygłaszano referaty. Przy Polskim Towarzystwie Chemicznym działa Sekcja Młodych, bardzo aktywna, na której podczas zjazdów PTCh i SITPChem członkowie Kół Chemicznych z różnych uczelni spotykają się, wygłaszają referaty i dyskutują.